

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील असंघटित मजूर स्त्रियांच्या आर्थिक समस्या

महेश मलिकार्जुन पडलवार

DOI: <https://doi.org/10.65578/kavyasetu.v1.i8.359>

गोषवारा

भारतीय अर्थव्यवस्थेत असंघटित क्षेत्राचे योगदान महत्त्वपूर्ण असून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महिलांचा सहभाग प्रामुख्याने कृषी मजुरी, बांधकाम, घरगुती कामे, लघुउद्योग, पशुपालन, वीटभट्टी, किरकोळ व्यापार आणि हंगामी स्वरूपाच्या विविध कामांमध्ये दिसून येतो. या क्षेत्रातील महिलांना रोजगाराची अनिश्चितता, कमी व असमान मजुरी, सामाजिक सुरक्षा योजनांचा अपुरा लाभ, रोजगारातील हंगामीपणा, कौशल्याचा अभाव, वित्तीय सेवांपर्यंत मर्यादित प्रवेश आणि घरगुती अवैतनिक श्रमाचा दुहेरी भार अशा अनेक आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. नांदेड जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ 10,528 चौ.कि.मी. असून 2011 च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची लोकसंख्या 33.61 लाख आहे. जिल्ह्याच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीविषयी महाराष्ट्र शासनाच्या अर्थ व सांख्यिकी आयुक्तालयाकडून नियमितपणे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन प्रकाशित केले जाते. राष्ट्रीय पातळीवरील PLFS 2023-24 नुसार ग्रामीण महिलांचा श्रमशक्ती सहभाग दर 47.6 टक्के होता, तर महिला कामगार लोकसंख्या गुणोत्तर 46.5 टक्के होते. महाराष्ट्राच्या संदर्भात ग्रामीण महिलांच्या रोजगारामध्ये स्वयंरोजगार व असंघटित स्वरूपाच्या कामाचे महत्त्व लक्षणीय आहे. सदर संशोधन लेखात दुय्यम माहितीच्या आधारे नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण असंघटित महिला मजुरांच्या आर्थिक समस्यांचे अर्थशास्त्रीय विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की महिलांच्या आर्थिक समस्या या केवळ कमी उत्पन्नापुरत्या मर्यादित नसून कमी वेतन, रोजगाराची अस्थिरता, अपुरा सामाजिक सुरक्षा कवच, मानवी भांडवलातील कमतरता, लिंगाधारित वेतनविषमता आणि अवैतनिक श्रम यांच्या परस्परसंवादातून निर्माण होतात.

मुख्य संबोध: असंघटित क्षेत्र, महिला मजूर, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, महिला श्रमशक्ती सहभाग, वेतनविषमता, रोजगार अस्थिरता, सामाजिक सुरक्षा, नांदेड.

1. प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संरचनेत असंघटित क्षेत्राला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. विशेषतः ग्रामीण भागामध्ये मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या कृषी व कृषीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून आहे. या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महिलांचे योगदान मोठे असले तरी त्यांच्या श्रमाचे आर्थिक मूल्यांकन अनेकदा अपुरे राहते. ग्रामीण महिला शेतमजुरी, पीक लागवड, निंदणी, कापणी, मळणी, पशुपालन, बांधकाम, घरगुती उद्योग, वीटभट्टी, किरकोळ विक्री तसेच हंगामी स्थलांतरित मजुरी अशा विविध आर्थिक क्रियांमध्ये सहभागी असतात. परंतु त्यांच्या रोजगाराचे स्वरूप प्रामुख्याने असंघटित असल्यामुळे रोजगार करार, निश्चित वेतन,

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

कामाचे नियमन, सशुल्क रजा, निवृत्तीवेतन, आरोग्यविमा किंवा बेरोजगारी संरक्षण यांसारख्या औपचारिक रोजगारातील सुविधा त्यांना मर्यादित प्रमाणात मिळतात.

अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, महिला श्रम हा उत्पादनाचा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. परंतु ग्रामीण असंघटित क्षेत्रात या श्रमाला मिळणारा परतावा अनेकदा त्यांच्या सीमांत उत्पादकतेच्या तुलनेत कमी असतो. परिणामी महिलांचे श्रमबाजारातील योगदान आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या प्रत्यक्ष उपभोगक्षम उत्पन्नामध्ये विसंगती निर्माण होते.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे

सदर अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

- नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण असंघटित महिला मजुरांच्या प्रमुख आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
- महिला मजुरांच्या रोजगाराच्या स्वरूपाचे आर्थिक विश्लेषण करणे.
- महिला मजुरांच्या वेतन व उत्पन्नातील असमानतेचा अभ्यास करणे.
- रोजगारातील हंगामीपणा आणि बेरोजगारीचा आर्थिक परिणाम स्पष्ट करणे.
- सामाजिक सुरक्षा योजनांच्या उपलब्धतेचे विश्लेषण करणे.
- महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी धोरणात्मक उपाय सुचविणे.

3. संशोधन पद्धती

सदर संशोधन वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीवर आधारित आहे. लेखासाठी प्रामुख्याने दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

भारताची जनगणना 2011, नांदेड जिल्ह्याचे District Census Handbook, महाराष्ट्र शासनाचे अर्थ व सांख्यिकी आयुक्तालय, Periodic Labour Force Survey (PLFS), NITI Aayog आणि भारत सरकारच्या संबंधित अहवालांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. नांदेड जिल्ह्यासाठी Census 2011 मध्ये ग्रामीण-नागरी लोकसंख्या तसेच महिला कामगार, मुख्य कामगार, सीमांत कामगार आणि कृषी मजुरांशी संबंधित तपशील उपलब्ध आहेत.

अभ्यासाची मर्यादा : सदर लेखासाठी स्वतंत्र प्राथमिक सर्वेक्षण करण्यात आलेले नसल्यामुळे नांदेड जिल्ह्यातील महिला मजुरांचे सध्याचे सरासरी वेतन किंवा कुटुंबनिहाय उत्पन्न यासंबंधी काल्पनिक आकडेवारी वापरण्यात आलेली नाही.

4. ग्रामीण असंघटित महिला मजुरांचे आर्थिक स्वरूप

असंघटित क्षेत्रातील रोजगाराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे कामगार आणि नियोक्ता यांच्यातील औपचारिक रोजगार कराराचा अभाव. ग्रामीण महिला मजुरांच्या बाबतीत हा प्रश्न अधिक गंभीर स्वरूपाचा आहे.

त्यांच्या रोजगाराचे पुढील प्रकार आढळतात :

- कृषी मजुरी
- बांधकाम मजुरी

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

- वीटभट्टीवरील काम
- घरगुती काम
- पशुपालन
- लघुउद्योग
- कापूस/सोयाबीन/इतर पिकांशी संबंधित हंगामी काम
- किरकोळ विक्री
- घरातून केलेले उत्पादन
- हंगामी स्थलांतरित मजुरी

या कामांमधून मिळणारे उत्पन्न बहुतांश वेळा दैनिक किंवा कामाच्या प्रमाणावर आधारित असते. त्यामुळे उत्पन्नाची नियमितता कमी असते.

5. प्रमुख आर्थिक समस्या

5.1 कमी आणि अनिश्चित उत्पन्न

ग्रामीण असंघटित महिला मजुरांची सर्वात महत्त्वाची समस्या म्हणजे कमी आणि अनिश्चित उत्पन्न. रोजगाराचे दिवस निश्चित नसल्यामुळे वार्षिक अपेक्षित उत्पन्न (Expected Annual Income) कमी राहते. महिन्यातील काही दिवसच रोजगार उपलब्ध झाल्यास कुटुंबाच्या उपभोगासाठी उपलब्ध असणारे उत्पन्न कमी होते. परिणामी महिलांना अन्न, शिक्षण, आरोग्य आणि घरगुती गरजा भागविण्यासाठी कर्ज किंवा अतिरिक्त मजुरीवर अवलंबून राहावे लागते.

5.2 लिंगाधारित वेतनविषमता

समान किंवा समान स्वरूपाचे काम करूनही पुरुष आणि महिलांच्या मजुरीमध्ये फरक असण्याची समस्या ग्रामीण श्रमबाजारात आढळते.

अर्थशास्त्रीय भाषेत याला Gender Wage Gap म्हणतात.

यामागे पुढील घटक कारणीभूत ठरतात :

महिलांच्या सौदेबाजी क्षमतेचा अभाव

कौशल्याचे कमी मूल्यांकन

कामाच्या संधीची मर्यादा

सामाजिक रूढी

कामगार संघटनांमध्ये कमी सहभाग

रोजगाराची तातडीची गरज

वेतनातील ही विषमता महिलांच्या वैयक्तिक आर्थिक स्वायत्ततेवर प्रतिकूल परिणाम करते.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

6. रोजगाराची हंगामी अस्थिरता

नांदेडसारख्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राशी संबंधित महिला मजुरांना वर्षभर नियमित रोजगार उपलब्ध होईलच असे नाही. पेरणी, निंदणी आणि कापणीच्या काळात मजुरीची मागणी वाढते; मात्र शेतीतील कामांचा हंगाम संपल्यानंतर रोजगाराच्या संधी कमी होतात.

त्यामुळे महिला मजुरांच्या रोजगाराचे स्वरूप :

हंगामी रोजगार → अल्प रोजगार → उत्पन्नातील घट → कर्ज/अतिरिक्त मजुरी → आर्थिक असुरक्षितता अशा चक्रात अडकते.

7. अवतनिक घरगुती श्रमाचा आर्थिक प्रश्न

महिलांच्या आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करताना Unpaid Care Work या संकल्पनेचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

महिला मजुरीचे काम करून घरी परतल्यानंतर स्वयंपाक, पाणी आणणे, मुलांची देखभाल, वृद्धांची सेवा, घराची स्वच्छता आणि पशुपालन यांसारखी कामे करतात.

या कामांना बाजारमूल्य मिळत नसल्याने राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या पारंपरिक मोजमापात त्यांचे योगदान कमी प्रतिबिंबित होते.

म्हणून ग्रामीण महिला प्रत्यक्षात दुहेरी आर्थिक श्रमभार सहन करतात :

Paid Labour + Unpaid Domestic Labour

यामुळे त्यांच्याकडे कौशल्यविकास, विश्रांती किंवा अतिरिक्त उत्पन्नाच्या संधींसाठी वेळ कमी राहतो.

8. सामाजिक सुरक्षेचा अभाव

औपचारिक क्षेत्रातील कामगारांना भविष्य निर्वाह निधी, आरोग्यविमा, निवृत्तीवेतन, सशुल्क रजा इत्यादी सुविधा उपलब्ध होऊ शकतात. असंघटित महिला मजुरांच्या बाबतीत मात्र सामाजिक सुरक्षा कवच मर्यादित राहते.

कामाच्या काळात अपघात किंवा आजार झाल्यास उत्पन्नाचा धक्का (Income Shock) बसतो. त्याचबरोबर उपचारासाठी खर्च वाढल्यामुळे कुटुंबाचे आर्थिक संतुलन बिघडते. म्हणून आरोग्यविमा आणि सामाजिक सुरक्षा या महिला मजुरांसाठी केवळ कल्याणकारी योजना नसून जोखीम व्यवस्थापनाची आर्थिक साधने आहेत.

9. वित्तीय समावेशनाची समस्या

बँक खाते, बचत, कर्ज, विमा आणि डिजिटल वित्तीय सेवांपर्यंत प्रभावी प्रवेश हा आर्थिक सक्षमीकरणाचा महत्त्वाचा घटक आहे.

महिलांकडे स्वतंत्र उत्पन्न व बचत कमी असल्यास त्यांची Financial Autonomy कमी राहते.

त्यामुळे महिला स्वयं-सहायता गट, सूक्ष्म वित्तव्यवस्था, बँक कर्ज आणि बचत गट यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

10. कौशल्याचा अभाव आणि मानवी भांडवल

मानवी भांडवल सिद्धांतानुसार शिक्षण, कौशल्य आणि प्रशिक्षणामध्ये गुंतवणूक केल्यास कामगाराची उत्पादकता आणि भविष्यातील उत्पन्न वाढू शकते.

मात्र ग्रामीण असंघटित महिला मजुरांना आधुनिक कौशल्य प्रशिक्षणाच्या संधी मर्यादित असतात.

त्यामुळे त्यांचा रोजगार प्रामुख्याने :

Low Skill → Low Productivity → Low Wage → Low Saving

या चक्रात राहतो.

महिलांना अन्नप्रक्रिया, शिवणकाम, डिजिटल सेवा, पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, कृषी प्रक्रिया, लघुउद्योग आणि उद्योजकता यांचे प्रशिक्षण दिल्यास त्यांच्या उत्पन्नाच्या संधी वाढू शकतात.

11. श्रमशक्ती सहभाग : व्यापक संदर्भ

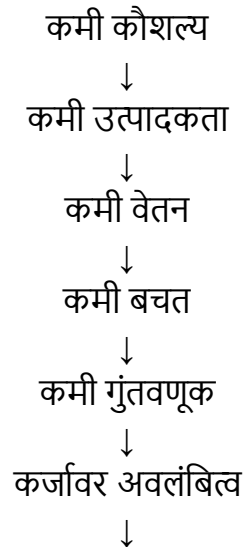
PLFS 2023-24 नुसार भारतात ग्रामीण महिलांचा श्रमशक्ती सहभाग दर 47.6 टक्के होता आणि ग्रामीण महिला कामगार लोकसंख्या गुणोत्तर 46.5 टक्के होते. 2017-18 मध्ये ग्रामीण महिला LFPR 24.6 टक्के होता; त्यामुळे या कालावधीत मोठी वाढ दिसून येते.

मात्र श्रमशक्ती सहभाग वाढणे म्हणजेच रोजगाराची गुणवत्ता वाढणे असे नाही. महिलांचा मोठा हिस्सा स्वयंरोजगार, अनौपचारिक रोजगार किंवा कमी उत्पन्नाच्या कामांमध्ये असल्यास Employment Quantity आणि Employment Quality यामध्ये फरक राहतो.

महाराष्ट्रासाठी NITI Aayog च्या विश्लेषणात महिलांच्या रोजगारात स्वयंरोजगाराचा महत्त्वपूर्ण वाटा असल्याचे PLFS आकडेवारीवरून दिसते. 2022-23 मध्ये महाराष्ट्रातील महिला कामगारांच्या रोजगारस्थितीत स्वयंरोजगाराचा वाटा 50.8 टक्के होता.

12. आर्थिक समस्यांचे दुष्टचक्र

ग्रामीण असंघटित महिला मजुरांच्या आर्थिक समस्यांचे पुढीलप्रमाणे दुष्टचक्र स्पष्ट करता येते :

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

आर्थिक असुरक्षितता

यासोबत घरगुती अवैतनिक श्रमाचा भार जोडला गेल्यामुळे महिलांची औपचारिक रोजगारात प्रवेश करण्याची क्षमता आणखी कमी होते.

13. धोरणात्मक उपाययोजना

नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण असंघटित महिला मजुरांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी पुढील उपाय महत्वाचे आहेत :

1. कौशल्यविकास

महिलांना बाजाराभिमुख कौशल्यांचे प्रशिक्षण देऊन त्यांच्या उत्पादकतेत वाढ करावी.

2. समान कामासाठी समान वेतन

महिला व पुरुषांसाठी समान स्वरूपाच्या कामाला समान मोबदला मिळण्याची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

3. स्वयं-सहायता गटांचे बळकटीकरण

SHG च्या माध्यमातून बचत, सूक्ष्म कर्ज, उत्पादन व विपणन यांना जोडावे.

4. सामाजिक सुरक्षा

आरोग्यविमा, अपघात विमा, पेन्शन आणि मातृत्वाशी संबंधित संरक्षण योजनांचा विस्तार करावा.

5. रोजगाराचे विविधीकरण

कृषी मजुरीबरोबरच पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, अन्नप्रक्रिया व लघुउद्योग विकसित करावेत.

6. महिला उत्पादक कंपन्या व FPO

महिलांना उत्पादक कंपन्या व Farmer Producer Organisations शी जोडल्यास बाजारपेठेतील सौदेबाजीची क्षमता वाढू शकते.

7. क्रेडिटचा सुलभ प्रवेश

महिलांसाठी कमी व्याजदरातील संस्थात्मक कर्ज उपलब्ध करून द्यावे.

8. बालसंगोपन सुविधा

कामाच्या ठिकाणी किंवा ग्रामपातळीवर बालसंगोपन सुविधा उपलब्ध केल्यास महिलांचा रोजगारातील सहभाग वाढू शकतो.

9. डिजिटल वित्तीय समावेशन

मोबाइल बँकिंग, डिजिटल पेमेंट, विमा व सरकारी लाभांच्या थेट हस्तांतरणाबाबत प्रशिक्षण द्यावे.

10. स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मिती

महिलांना स्थलांतर करण्याची आवश्यकता कमी करण्यासाठी गावपातळीवर वर्षभर रोजगारनिर्मितीची साधने निर्माण करणे आवश्यक आहे.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 6.4

ISSN No: 3049-4176

14. निष्कर्ष

नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण असंघटित महिला मजुरांच्या आर्थिक समस्या या बहुआयामी आहेत. त्यामध्ये कमी उत्पन्न, अनिश्चित रोजगार, हंगामी बेरोजगारी, लिंगाधारित वेतनविषमता, सामाजिक सुरक्षेचा अभाव, वित्तीय सेवांपासून मर्यादित प्रवेश, कौशल्याची कमतरता आणि अवैतनिक घरगुती श्रमाचा अतिरिक्त भार यांचा समावेश होतो.

अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, महिलांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी केवळ रोजगाराच्या संख्येत वाढ करणे पुरेसे नाही. उत्पादक रोजगार, योग्य वेतन, सामाजिक सुरक्षा, मानवी भांडवल निर्मिती आणि आर्थिक स्वायत्तता या सर्व घटकांचा एकत्रित विकास आवश्यक आहे.

ग्रामीण महिला मजुरांना केवळ "कामगार" म्हणून न पाहता मानवी भांडवल, उत्पादनशक्ती आणि स्थानिक आर्थिक विकासातील सक्रिय घटक म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. महिलांच्या श्रमाचे योग्य आर्थिक मूल्यांकन आणि त्यांच्या उत्पन्ननिर्मितीच्या क्षमतेत वाढ झाल्यास ग्रामीण कुटुंबाचे उपभोग, बचत आणि गुंतवणूक वाढू शकते. परिणामी स्थानिक अर्थव्यवस्थेत मागणी वाढून ग्रामीण आर्थिक विकासाचा गुणक परिणाम (Multiplier Effect) निर्माण होऊ शकतो.

त्यामुळे नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांसाठी धोरणाचा केंद्रबिंदू "रोजगार उपलब्ध करून देणे" एवढाच न ठेवता "सन्मानजनक, सुरक्षित, उत्पादक आणि स्थिर उत्पन्न देणारा रोजगार निर्माण करणे" हा असला पाहिजे.

संदर्भसूची

- 1) Government of India, Ministry of Statistics and Programme Implementation. (2024). Periodic Labour Force Survey (PLFS), Annual Report 2023-24. New Delhi.
- 2) Office of the Registrar General & Census Commissioner, India. (2011). Census of India 2011: Primary Census Abstract, District Nanded, Maharashtra. Government of India.
- 3) Directorate of Census Operations, Maharashtra. (2014). District Census Handbook: Nanded, Census of India 2011. Government of India.
- 4) Commissionerate of Economics and Statistics, Planning Department, Government of Maharashtra. District Social and Economic Review – Nanded
- 5) NITI Aayog. (2025). Macro and Fiscal Landscape of the State of Maharashtra. Government of India.
- 6) Mamgain, R. P., & Khan, K. (2022). "Declining Women Work Participation in Rural India: Trends, Causes and Policy Implications." Indian Journal of Labour Economics, 70(2).
- 7) Government of India. Code on Social Security, 2020. Ministry of Labour & Employment.
- 8) International Labour Organization. Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture. ILO